

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ АСТРОНОМІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТОЛІТТЯ

Ірина ПРОЦИК ^a, Оксана БОГУШ ^b

^a Національний університет „Києво-Могилянська академія”,
Київ 04655, вул. Г. Сковороди, 2

^b Золочівський коледж Національного університету «Львівська політехніка»
Золочів 80700, вул. І. Труша, 4

Опис історії розвитку української астрономічної термінології зосереджено на періоді від її зародження на науковому ґрунті наприкінці XIX ст. і до середини 30-х рр. XX ст., коли астрономічна терміносистема розвивалася природно, еволюційно, без насильницького зросійщення. У статті висвітлено роль наукових інституцій (Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Інституту української наукової мови ВУАН) та окремих особистостей (Володимира Левицького, Стефана Рудницького, Олександра Аленича, Миколи Барабашова, Івана Раковського, Федора Калиновича, Григорія Холодного) у становленні національної астрономічної термінології. Проаналізовано українські астрономічні терміни, зафіксовані в термінографічних виданнях (словниках астрономічних термінів Володимира Левицького, Федора Калиновича та Григорія Холодного), а також загальномовних і термінних словниках кінця XIX – першої третини XX ст.

Ключові слова: астрономічний термін, українська астрономічна термінологія, українська наукова мова, термінний словник

Українська астрономічна термінологія (УАТ) своїм корінням сягає тих часів, коли астрономічні знання ще теоретично не осмислювалися, а мали пізнавальний характер і практично-побутове застосування. УАТ почала формуватися на наукових засадах лише наприкінці XIX – на початку XX ст., коли посилився інтерес до природничих досліджень та опубліковано перші наукові праці з астрономії українською мовою.

У 60-х рр. XIX ст. опубліковано перші українські наукові розвідки з астрономії. Їх вихід у світ поза межами України зумовлений заборонаю українського друкованого слова в Наддніпрянській Україні, яка тоді адміністративно належала до Росії. 1861 року в петербурзькому журналі „Основа”, який із часу виходу вміщував на своїх шпальтах невеликі дослідження науково-популярного характеру, надруковано працю Михайла Левченка „Замѣтка о Русинской

терминологии”¹, в якій автор звернув особливу увагу на українську наукову термінологію. М. Левченко додав у „вигляді спроби” українсько-російський термінний словник, що містить серед інших й астрономічні терміни: *бігунъ, зірниця, зірникъ, обіжниця, поземъ (небосклонъ), поземо, пужниця*.

У цьому ж журналі 1862 р. Петро Єфименко прилучився до обговорення термінологічного питання в українській мові та опублікував статтю „По поводу замѣтки г. Левченко „О Русинской терминологии”², навівши низку прикладів у вигляді „руско-малорусского” словника термінів, який він уклав на першу літеру алфавіту та в якому подав українські відповідники до російських термінів, у тому числі й астрономічних, наприклад: *Аврора – світова зоря, астрологія – звѣздословье*. Хоча кількість опублікованих термінних матеріалів другої половини

Рис. 1: Титульний аркуш словника Є. Желехівського та С. Недільського (1886)

XIX ст., в яких функціює астрономічна лексика, є невеликою, однак цей період можна вважати підготовчим етапом розвитку української астрономічної термінологіки на науковій основі.

Періодом закладання підґрунтя для розвитку, збагачення й удосконалення системи УАТ став кінець XIX – початок XX ст. У той час ще не існувало різноманітної й систематизованої наукової термінології та виробленого українського наукового стилю. Але саме тоді, на зламі століть, почали формуватися наукові критерії термі-

нотворення на національному ґрунті.

Вагоме значення для розбудови української науково-технічної термінології, у тому числі й астрономічної, мала діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові. За сприяння цієї інституції 1886 р. у Львові вийшла двотомна лексикографічна праця Євгена Желехівського та Софрона Недільського „Малоруско-німецький словар”³, що була на той час найповнішим словниковим виданням, у якому зафіксовано українську лексику. У цьому словнику подано понад 100 астрономічних термінів, зокрема: *атмосферний, відміна (Місяця), Вселенна, гравітація (тяготінє), далекогляд, збуренє, зворотник, зеніт, комета, крайнебо, Місяць, нів, повня, полуденник, рівник, рівноденнє, Сонце, телескоп.*

Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові сприяло й опублікуванню „Словаря російсько-українського” М. Уманця та А. Спілки⁴, що вийшов друком у 1893–1898 рр. Це лексикографічне видання зафіксувало базові астрономічні спеціальні назви і, хоч засвідчило зародковий стан розвитку української фахової термінології, проте було першою спробою уніфікувати українську астрономічну термінологію. У словнику подано чимало астрономічних термінів та номенів, наприклад: *вечірня зоря (Венера), відміна (Сонця, Місяця), далекогляд (далевид), зоря, комета, крайнебо, місяць, новак, південник, повний місяць, рання зоря (зірниця), темніти, Чумацька Дорога.*

Перші наукові україномовні праці з астрономії опубліковано в „Збірнику математично-природописно-лікарської секції НТШ” – першому українському неперіодичному науковому журналі з природознавства (виходив упродовж 1897 – 1939 рр.). На сторінках збірника побачила світ стаття Володимира Левицького „Теорія перстєня Сатурна”⁵, в якій автор використав такі астрономічні терміни: *афеліюм, бігун,*

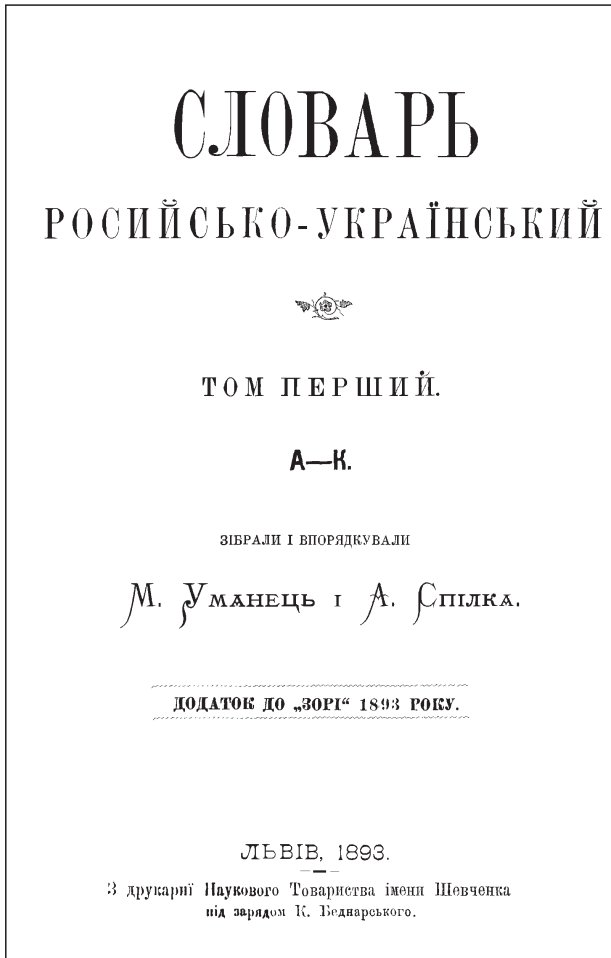

Рис. 2: Титульний аркуш словника М. Уманця та А. Спілки (1893)

небесне тіло, перигеліум, перстень Сатурна, планета, рівниковий промір, сателіт, сонічна система. У цьому збірнику опубліковано статтю Стефана Рудницького „Про плями сонічні” (у двох частинах)⁶⁷, присвячену астрономічній тематиці. У цій розвідці функціює чимало астрономічних термінів, наприклад: *абсида, трануляція, дійсний рух, екліптика, пенумбра, позірний рух, пори, рівнобіжник, сегментація, сонічна пляма, сонячний кружок, Сонце, спектроскоп, телескоп*. Ці наукові праці мали вагоме значення для формування УАТ, а терміни, які Володимир Левицький та Стефан Рудницький використали в статтях, продовжують функці-

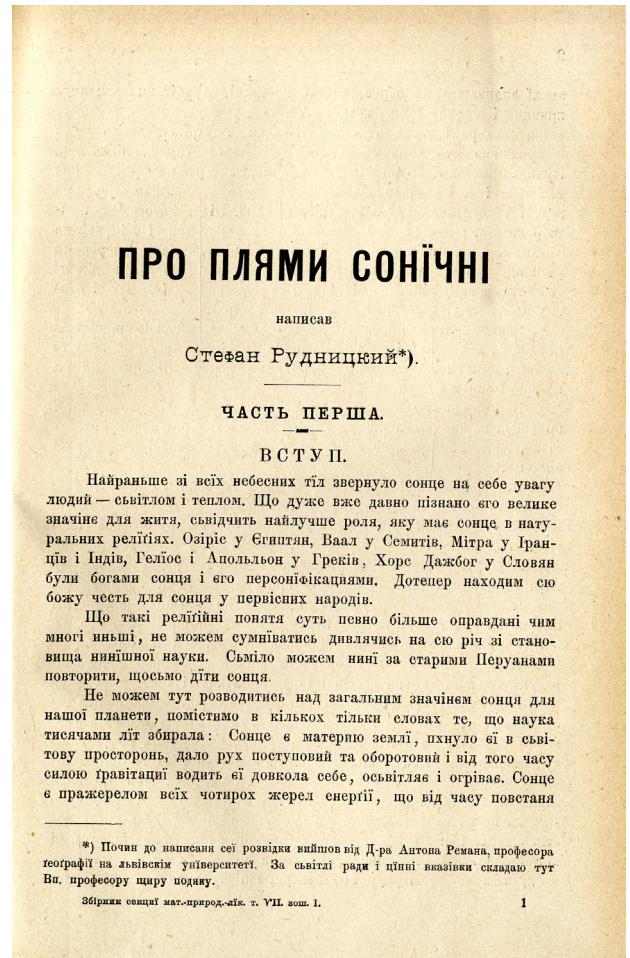

Рис. 3: Перша сторінка статті Стефана Рудницького (1900)

ювати в сучасній терміносистемі астрономії.

На зламі XIX – XX століть астрономію вважали одним зі складників фізики, тому першу добірку українських астрономічних термінів уміщено у словнику Володимира Левицького „Материяли до фізичної термінології” (Львів, 1896–1902)⁸. Ця праця є першим термінографічним виданням, у якому зафіксовано тогочасний корпус української астрономічної лексики. Словник складається з чотирьох частин, і саме в останній, четвертій, його частині, що має назву „Акустика і оптика. Астрономія і космографія” (1902), уміщено близько 400 астрономічних термінів та номенів.

тінь Schatten
тінь глуха Kernschatten
тон Ton
тон горіший Oberton
тон згідний consonanter Ton
тон комбінаційний Combinationston
тон незгідний dissonanter Ton
тон основний Grundton
точка головна Hauptpunkt
точка образова Bildpunkt
точка перехрестна Kreuzpunkt
точка світляча Lichtpunkt
точка спряжена conjugierter Punkt
точка узлова Knotenpunkt
тривання дрогоан Schwingungsdauer
тризвук Dreiklang
тріск Knall
труба (труба горішна) Sprachrohr
тугога Steifigkeit
Угинанне світла Beugung des Lichtes
узол Knoten
узол дрогоан Schwingungsknotenpunkt
ухо Ohr
— его части складові:
болонка барабанна Trommelfell
віконце овальне das ovale Fenster
віконце округле das runde Fenster
волока Corti'oro Corti'sche Fasern
каблук Canal
ковалець Ambos
лабірінт Labyrinth
молоток Hammer
передсінюк Vorhof
провід слуховий Gehörgang

Астрономія і космографія.

Аероліт Aërolith
азимут Azimuth
альгідада Alhidade
альмукантарат Almukantarar

рурка Евстахія das Eustachius'sche Rohr
слимак Schnecke
слухові кісточки Gehörknöchelchen
стременице Steigbügel
чашина ушна Ohrmuschel
яма барабанна Paukenhöhle
Фаза Phase
хвиля відбита reflectirte Welle
хвиля впадаюча einfallende Welle
хвиля гармонічна harmonische Welle
хвиля заломана gebrochene Welle
хвиля зложена zusammengesetzte Welle
хвиля елементарна (частна) Elementarwelle
хвиля поступна fortschreitende Welle
хвиля пропущена durchgelassene Welle
хвиля світлячна (світляна) Lichtwelle
хвиля стояча stehende Welle
фігура звукова Klangfigur
флінт (скло) Flint
флюоресценція Fluorescenz
фонограф Phonograph
фосфоресценція Phosphorescenz
фотограм Photogramm
фотографія Photographie
фотометр Photometr
фотосфера Photosphäre
Хрест витковий Fadenkreuz
Частота дрогоан Schwingungshäufigkeit
Щипчики турмалинові Turmalinlinge
Язичок (в сопівках) Zunge (in einer Pfeife)
Ясність Helligkeit

альтазімут Altazimuth
аномалія Anomalie
аномалія відосередня excentriche Anomalie

аномалія правдива wahre Anomalie
аномалія середня mittlere Anomalie
апогей Apogaeum
апсиди Apside (лінія апсидів Apsidenlinie)
арміля Armille
астероїд Asteroide
астролаб Astrolabium
астрономія описова beschreibende Astronomie
астрономія помічальна beobachtende Astronomie
астрономія фізична physikalische Astronomie
астрофізика Astrophysik
астрофотометр Astrophotometer
асель (точка відсонічна) Aphelium
Біг (рух) вспятий Rücklauf
бігун екліптики Pol der Ekliptik
бігун неба (світла) Himmelspol
блимане (искрене) зв'язд Funken, Scintillation
болід Bolid
борозна (на місяці) Rille
букача ведільна Sonntagsbuchstabe
Величина сповидна scheinbare Grösse
Венера Venus
вершок Apex
видимість Sichtbarkeit
визначення положення Ortsbestimmung
висота бігунова Polhöhe
висота рівнякова Aequatorhöhe
віддалення (віддаль) бігунове Poldistanz
віддалення (віддаль) Сирія Siriusweite
відхилене Declination
віковий säcular
вісь земна Erdachse
вісь світла Weltachse
вселенна (всесвіт) Weltall
вспятий retrograd

всхід Osten
Геліометр Heliometer
годинник поземний Horizontaluhr
годинник рівняковий Aequatorialuhr
годинник сонячний Sonnenuhr
гори перетеневі (на місяці) Ringgebirge
гороскоп Horoskop
громада зв'язд Sterngruppe
Геодезія Geodäsie
геоїд Geoid
глоб небесний Himmelsglobus
гномон Gnomon
грануляція Granulation
День (доба) зоряний Sterntag
день сонячний Sonnentag
диплейдоскоп Dipleidoskop
довжина (довгота) географічна geographische Länge
довжина (довгота) зведена reducirte Länge
дорога молочна (чумацка) Milchstrasse
дорога сповидна Scheinweg
Ерекція Erection
екваторіал Aequatorial
екліптика Ekliptik
елемент Element
епакта Epakte
епіцикл Epicykel
епоха Epoche
ефемеріда Ephemeride
Заклок Störung, Perturbation
заклок віковий säcular Störung
заклок наворотний (періодичний) periodische Störung
закон Кеплера das Kepler'sche Gesetz
закон Ньютона das Newton'sche Gesetz
затм'яне Finsterniss
затм'яне місяця Mondfinsterniss
затм'яне перетеневе ringförmige Finsterniss
затм'яне повне totale Finsterniss
затм'яне сонця Sonnenfinsterniss

Рис. 4: Четверта частина словника Володимира Левицького (1902)

За способом подання лексичного матеріалу словник В. Левицького є перекладною термінографічною працею, оскільки поряд із українськими термінами й терміносполуками тут зафіксовано німецькі відповідники. Це не випадково, адже джерельною базою словника була насамперед німецька астрономічна термінологія. Ґрунтовне вивчення термінотворчої праці західноєвропейських народів допомогло Володимиру Левицькому усвідомити провідні тенденції термінотворення, які викристалізувалися наприкінці XIX ст. „Найважливішим постулатом вироблення наукової термінології в європейській науці

того часу вважалася опора на національні словотворчі зразки і використання поширених у міжнародній термінології грецьких та латинських термінів та терміноелементів”⁹.

Аналіз українських астрономічних термінів, зафіксованих у словнику В. Левицького, дає підстави об'єднати їх у такі групи:

1) лексичні запозичення (лексеми, запозичені цілковито, без будь-яких змін, з німецької мови, (нім. Wage – укр. вага) чи скальковані терміни (в яких перекладено всі структурні елементи спеціальної назви): укр. *видимість* – нім. *Sichtbarkeit*, укр. *кут положення* – нім. *Pozitionswinkel*, укр. *місячний краєвид* – нім. *Mondlandschaft*, укр.

півкуля – нім. *Hemisphere*, укр. *пора року* – нім. *Jahreszeit*;

2) запозичення з німецької мови, які в ній утворено з класичних терміноелементів – грецьких чи латинських: нім. *Astrophysik* (від грец. ἄστρον – зоря + φυσικὰ – єство, природа) – укр. *астрофізика*, нім. *Bolid* (від грец. βολίς (βολίδος) – металевий спис) – укр. *болід*, нім. *Evektion* (від лат. evectio – відхилення) – укр. *евекція*, нім. *Kollimator* (від лат. collineo – націлююся) – укр. *колїматор*, нім. *Komet* (від лат. comēta – комета) – укр. *комета*, нім. *Octant* (від лат. octans (octantis)) – укр. *октант*, нім. *Planetoid* (від грец. πλανήτης – бродячий, мандрівний) – укр. *планетоїд*.

В. Левицький добирає українські відповідники до запозичених слів з народної мови, наприклад: нім. *Horizont* – укр. *овид*, нім. *Jahreszeit* – укр. *пора року*, нім. *Nebel* – укр. *мраковина*, нім. *Orion* – укр. *Косарі*, нім. *Scorpion* – укр. *Медведюк*, нім. *Vollmond* (буквально повний місяць) – укр. *повня*, нім. *Westen* – укр. *захід*. Вагому частку в праці становлять терміни, запозичені зі загальноновживаної мови: *блиманє зьвізд*, *борозна на місяцю*, *визначенє положеня*, *відклоненє*, *денний лук*, *мітла (хвіст)*, *місячний серп*, *Молочна Дорога*, *накриванє зьвізд*, *повне затьміне*, *полудне*, *рівноденне* тощо.

Праця Володимира Левицького засвідчила також впливи польської та арабської мов на формування УАТ. Із польської мови запозичено, зокрема, терміни: *бігун* (пол. biegun – полюс), *верцадло* (wierciadło – дзеркало), *Всесьвіт* (пол. wszechświat – Всесвіт). Однак у сучасній термінології ці спеціальні назви не закріпилися (за винятком терміна Всесвіт), їх витіснено іншими спеціальними назвами (бігун замінено словом полюс, верцадло – терміном астролябія). Декілька лексем запозичено з арабської мови: *азимут* (араб. ассумут, множ. від ас-самт – шлях, напрям), *альмукунтарат* (араб. аль-мукунтарат, від

кантара – вигинати дугою), *надір* (араб. – точка небесної сфери, протилежна зеніту).

Мовне оформлення астрономічних термінів у словнику В. Левицького здійснено відповідно до тогочасного західноукраїнського варіанта української літературної мови, зокрема можна виокремити такі його особливості:

1) іменники середнього роду в називному відмінку замість закінчення -а вжито зі закінченням -е, а приголосний перед цим закінченням не подовжується: *бігунове віддаленє*, *визначенє положеня*, *віддаленє Сирія*, *відклоненє*, *геліоцентричне положенє*, *затьміне*, *злученє*, *краянє в зад*, *наклоненє*, *накриванє зьвізд*, *означенє часу*, *паралактичне рівнанє*, *поміченє*, *просте піднесенє*, *протиставленє*, *сплощенє*, *управильненє*, *установленє*;

2) збереження м'якого л' у запозичених словах: *елемент*, *епіцикл*, *космольогія*, *небесний гльоб*, *паралакса*, *планетарний систем*, *плянігльоб*, *платоновий рік*, *рефлектор*, *телескоп*;

3) послідовне розмежування звуків г та ґ у запозичених словах, які в сучасній астрономічній термінології вживаються зі звуком г: *географічна довжина (довгота)*, *геодезія*, *теоїд*, *геоцентричне положенє*, *гномон*, *грануляція*, *космогонія*, *космографія*, *космольогія*, *перітей*, *плянігльоб*, *сизигія*, *тріангуляція*, *фотографічна знимка*;

4) засвоєння запозичених термінів, які в сучасній українській літературній мові є іменниками чоловічого роду, як іменників жіночого роду: *люнета*, *паралакса* і навпаки – термінів, які в сучасній українській літературній мові є іменниками жіночого роду, як іменників чоловічого роду: *астроляб*, *систем*.

Багато термінів та номенів, зокрема чужомовних, які запропонував В. Левицький, функціують у сучасній астрономічній термінології, щоправда, деякі з певним фо-

нетично чи граматично видозміненим оформленням: *аероліт*, *азимут* (сучасн. – азимут), *альгідада* (сучасн. – алідада), *альмукантарат*, *апогей*, *апсида*, *Коса Береніки* (сучасн. – Волосся Вероніки), *геліометр* (сучасн. – геліометр), *гороскоп*, *гномон* (сучасн. – гномон), *екваториял* (сучасн. – екваторіал), *екліптика* (сучасн. – екліптика), *ефемериди* (сучасн. – ефемериди), *затмінє* (сучасн. – затемнення), *зеніт* (сучасн. – зеніт), *зодіак* (сучасн. – зодіак), *квадратура*, *Кефей* (Цефей), *корона Сонця* (сучасн. – сонячна корона), *кульмінація* (сучасн. – кульмінація), *лібрація* (сучасн. – лібрація), *метеорит*, *надір*, *перша чверть*, *рефлектор* (сучасн. – рефлектор), *сидеричний місяць*, *тропічний рік* тощо.

Сприятливими для розвитку астрономічної науки були 20-ті рр. ХХ ст., коли розпочалася систематична праця над фаховою термінологією в Інституті української наукової мови. Провідною тенденцією термінотворення того часу стало вироблення самобутньої національної термінології. У ці роки астрономічна терміносистема збагатилася великою кількістю лексичних новотворів.

Серед невеликих за обсягом термінних словників початку ХХ ст., у яких зафіксовано астрономічні терміни, була праця Костя Дубняка „Російсько-український словничок термінів природознавства і географії”¹⁰, що вийшов друком у Кобеляках на Полтавщині. Словник налічує 82 астрономічні терміни та номени, зокрема: *атмосфера*, *верцадло*, *відхилення*, *гльоб*, *далекогляд*, *затемнення*, *захід*, *кватира* (Місяця), *комета*, *молодик*, *орбіта*, *південник*, *півкуля*, *північна заграва*, *повня*, *рівнобіжник*, *рівнодення*, *сонячна громада*, *Сонце*, *точка обрію*. Серед астрономічних номенів зафіксовано: *Баби* (Волосожар), *Ведмедіця*, *Віз*, *Косари*, *Місяць*, *Молочний Шлях*.

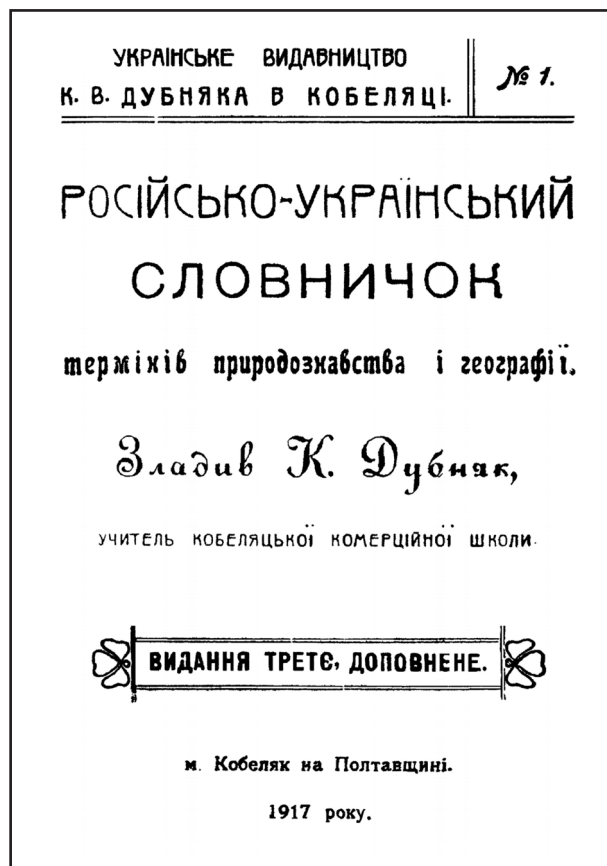

Рис. 5: Титульний аркуш словника Костя Дубняка (1917)

До багатьох термінів подано синоніми: *бігун*–*полюс*, *веха*–*мітла*, *комета*, *виднокруг*–*обрій*, *зірниця*–*зоря*, *зірка*, *кватира*–*одміна* *Місяця*, *обіг*–*обертання*, *рівник*–*рівноденник*, *рівнобіжний*–*рівнолежний*. Хоча праця К. Дубняка не мала помітного впливу на розвиток української лексикографії та процес збагачення астрономічної терміносистеми, вона є цікавим фактом термінологічної роботи на цьому етапі розвитку УАТ.

1918 р. у Гадячі Микола Вікул опублікував „Російсько-український словник термінів фізики і хімії”, в якому зафіксовано 80 термінів і терміносполучень зі сфери астрономії. Хоча ця праця не фіксувала досконали термінологію, проте, за словами автора, „словник може стати у пригоді, подаючи потрібний запас найнеобхідніших слів”¹¹. Із

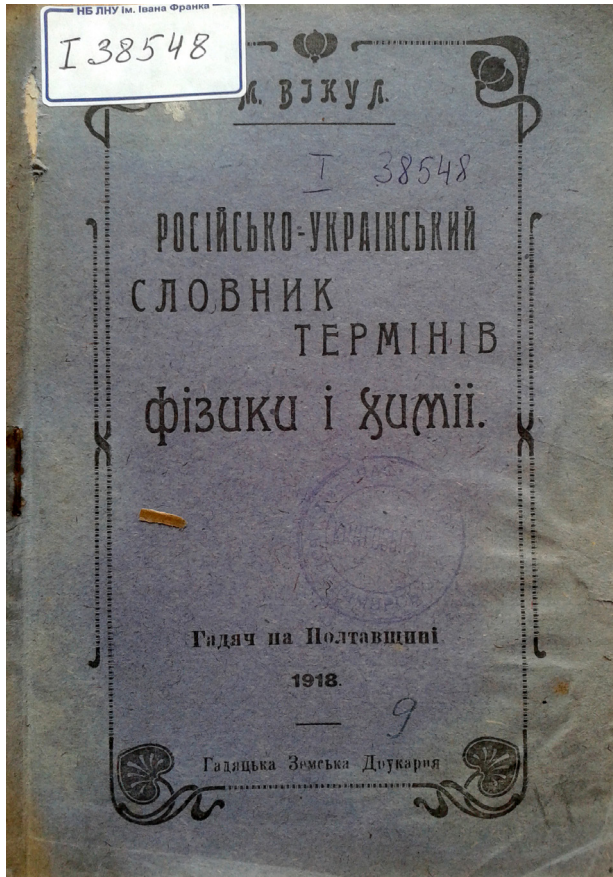

Рис. 6: Титульний аркуш словника Миколи Вікула (1918)

запропонованих термінів та терміносполук у сучасну терміносистему астрономії ввійшли такі: *відхилення, коливання, освітлення* (сучасн. – *освітленість*), *променистий, рівнодення, спектр поглинання, фаза, яскравість*. Автор наголошує на тому, що джерела, на основі яких укладено словник, не завжди подавали потрібний термін, тому „приходилося дещо виокремлювати і поміж слів живих вставляти цілком штучні”¹², наприклад: *одхилення, півкружало, протичинність*, які, однак, не прижилися в астрономічній термінології.

1925 р. у Києві було опубліковано працю Тадея Секунди „Німецько-російсько-український словник термінів з обсягу механіки з українським та російським показниками”¹³,

Рис. 7: Титульний аркуш праці Олександра Аленича (Харків, 1922)

в якій зафіксовано близько 50 термінів з астрономічної терміносистеми. Автор застерігав від калькування чужомовних термінів, тому в словнику вони є нечисленними: *аеростат, амплітуда, атмосфера, проекція*. Серед питомих назв, що функціонують у сучасній УАТ, у словнику вміщено такі: *вісь обертання, куля, положення, рівноденник, рух, шлях (планет)* тощо.

У „Словнику технічної термінології” М. і Л. Дарморосів, опублікованого в 1927 р., репрезентовано понад 120 термінів, уживаних в астрономічній термінології. Ось деякі з них: *віддалення, вісь, ексцентриситет, нівеляція, північ, поверхня, позем, рівнобіжник, фаза, хитання, швидкість, ширина*. У передмові до видання автор зазначив: „Малося на

Рис. 8: Титульний аркуш праці Івана Раковського (Коломия, 1922)

думці відгукнутися на пекучу словникову потребу, що її ще й досі відчуває українське громадянство”¹⁴.

У 20-х рр. ХХ ст. збільшилася кількість наукових астрономічних публікацій українською мовою, зокрема, у Великій Україні вийшли окремими виданнями праці Олександра Аленича: „Про місяць”¹⁵, „Комети”¹⁶, „Комети”¹⁷, Миколи Барабашова „Комети та метеори”¹⁸, а в Галичині – праці Івана Раковського „Вселенна. Начерк астрономії”¹⁹, „Наш Всесвіт і його будова”²⁰, Юрія Сірого „Небо и земля”²¹, що були надзвичайно важливими для розвитку української астрономічної термінології.

Етапним явищем в історії становлення національної астрономічної термінології

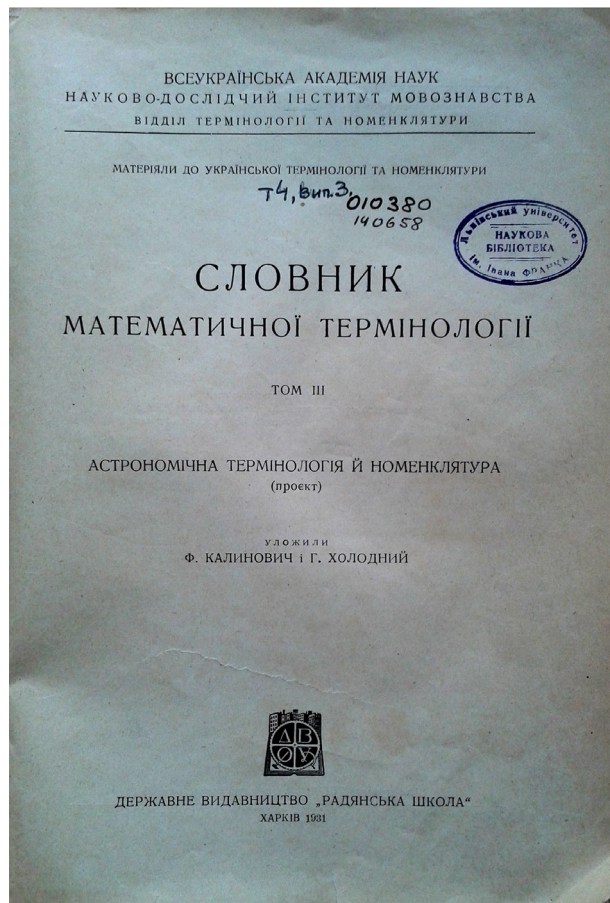

Рис. 9: Титульний аркуш словника Ф. Калиновича та Г. Холодного (1931)

був вихід у світ третьої частини словника математичної термінології Федора Калиновича та Григорія Холодного „Астрономічна термінологія й номенклятура”²², виданої у Харкові в 1931 р. Словник є найбільшим здобутком української астрономічної лексикографії першої половини ХХ ст.

Ця термінографічна праця є абетковим реєстром українських термінів із російськими, німецькими та французькими відповідниками. Ухвалені терміни надруковано курсивом, інший термінний матеріал – звичайним шрифтом, а невдалі або не рекомендовані до вжитку терміни – у квадратних дужках, наприклад: *відхил*, *деклінація* [відклонення, склонення]; *комета*, *віха*, *мітла*, *зірка з мітлою* [туманна зоря];

кометник, кометошукач, кометознахідник [кометошукальна труба]. Біля кожного терміна, взятого з україномовної наукової літератури, вміщено позначку джерела та сторінку; використано також спеціальні позначки, наприклад: N (неологізм), Сек. (Математична секція), які вказували на те, що термін або створено, або його рекомендує до вжитку математична секція Інституту української наукової мови. Це свідчить про високу відповідальність науковців за поданий фактичний матеріал. Після термінів подано їх функціонування в контексті – реченнях, призначення яких – „дати слово в природному астрономічному оточенні, отже дати й проект уживання цього терміна”²³, наприклад: *Місяцевий вік вираховують від моменту останнього нову; Сонцеосередковою або річною паралаксою зветься кут між напрямками на зорю від Сонця і від Землі; Час між двома порядковими долішніми кульмінаціями Сонця є сонцева доба.*

До словника введено термінний матеріал із вітчизняних джерел, а також подано загальноживані міжнародні терміни, наприклад: *аберація, актинометр, алідада, апсида, астрономія, геліограф, гномон, гороскоп, евеція, екліптика, календар, коліматор, компаратор, піргеліометр, протуберанца, секстант.*

Укладачі словника керувалися такими методологічними прийомами під час його створення: на перше місце ставили влучні українські терміни, поряд подавали загальноживаний міжнародний термін; якщо такого не було, то на чільне місце потрапляли міжнародні назви; українські були на другому місці або їх подавали як нерекomenдований термінний матеріал, який мав би усталитися чи бути відкинутим у подальшій термінологічній практиці.

У словнику зафіксовано велику кількість синонімічних рядів. Автори тер-

мінографічної праці розуміли, що коли запропонувати на вибір декілька спеціальних назв, то з часом невдалі вийдуть із ужитку, а найвдаліші залишаться. Крім того, укладачі словника намагалися уникнути розлогих синонімічних рядів термінів, беручи нерекomenдовані до вжитку слова у квадратні дужки, наприклад: *алідада, спрямовниця [поземе колесо], астролог [планетник, лічозір], колімаційна вісь [націльна, візирна], нерухома зоря [неподвижна].*

Оскільки на розвиток української наукової мови та національної термінології на Сході України відчутний вплив мала російська мова, Федір Калинович та Григорій Холодний намагалися усунути скальковані з російської мови терміни, які потрапили до національної терміносистеми в період нескоординованої термінологічної праці на Великій Україні початку ХХ ст.

Цінність термінографічної праці Ф. Калиновича та Г. Холодного в тому, що в багатьох випадках автори поруч із чужомовним словом подають питомі українські відповідники (з покликанням на джерела, звідки їх виписано), наприклад: лат. *альbedo* – укр. *білість*, лат. *альтитуда* – укр. *вишина*, грец. *астрогнозія* – укр. *зорезнавство*, грец. *астроном* – укр. *зірник*, грец. *астрофотографія* – укр. *зоревий світлопис*, лат. *атракція* – укр. *притяг*, лат. *деформація* – укр. *знення*, грец. *зодіак* – укр. *звіриниць*, лат. *обсерваторія* – укр. *звіздарня*, лат. *прецесія* – укр. *випередження*, нім. *протуберанца* – укр. *виступень*, лат. *рефракція* – укр. *заломлення*, грец. *телескоп* – укр. *далекозір*.

Випускаючи цю лексикографічну працю у світ, працівники Інституту української наукової мови сподівалися на те, що словникові матеріали, які ще не остаточно упорядковано, у процесі наукового використання з часом зазнають удосконалення. Не всі тогочасні терміни, зафіксовані в словни-

ку, функціують у сучасній астрономічній терміносистемі, адже чимало з них вийшло з активного вжитку, однак міцні підвалини національного термінотворення було закладено.

Отже, кінець XIX – початок XX ст. ознаменовано активним розвитком астрономічної термінології. Проте на початку 30-х рр. XX ст. українських науковців почали звинувачувати в націоналізмі та шкідництві „на мовному фронті”. Було розкритиковано термінні словники, які уклали та опублікували працівники Інституту української наукової мови. Спеціально створені 1933-го року комісії завдали нищівного удару школі термінознавства, яка склалася в попередні роки, адже результатом їхньої

роботи стала низка виданих упродовж 1934–1935 рр. термінологічних бюлетенів, що визначили нові засади термінотворення на весь радянський період.

У результаті діяльності спеціальних комісій було вилучено з ужитку велику кількість астрономічних термінів. Натомість запропоновано терміни або російські, або міжнародні у російській транскрипції. Коли українські термінологи 20–30-х рр. подавали синонімічні ряди з питомими і чужомовними термінами, то в подальших лексикографічних опрацюваннях залишено лише терміни, які були ідентичні з поширеними в російській мові. Наведемо кілька прикладів астрономічних термінів, що функціують у „Фізичному бюлетені” (1935)²⁴.

Слово, що підлягало заміні	Слово-замінник
вишина	висота (рос. висота)
відміна Місяця	фаза Місяця (рос. фаза луны)
далековид, далекогляд	телескоп (рос. телескоп)
довжина	довгота (рос. долгота)
заломлення, залім	рефракція (рос. рефракция)
зернистість	грануляція (рос. грануляция)
зірка	зоря (рос. звезда)
зірниця	астрономія (рос. астрономия)
зворотник	тропік (рос. тропик)
зорення	візування (рос. визирование)
мінення	затемнення (рос. затмение)
мряковина	туманність (рос. туманность)
небесний звіринець	зодіак (рос. зодиак)
паралеля	паралель (рос. параллель)
південник	меридіан (рос. меридиан)
сочка	лінза (рос. линза)
спадомір	нівелір (рос. нивелир)
смугова година	поясний час (рос. поясное время)

Отже, з другої третини ХХ століття починається цілеспрямоване нищення української астрономічної термінології, що призвело до припинення природного розвитку терміносистеми на багато років (до кінця 80-х). Однак, попри несприятливі умови, УАТ кінця ХІХ – початку ХХ ст. стала тією основою, на якій сформувалася сучасна астрономічна термінологія, свідченням чого є корпус термінів, що функціонують у термінології астрономії й сьогодні.

¹Левченко М. Замѣтка о Русинской терминологии // *Основа*. – 1861. – Июль. – Ч. 7. – С. 183–186.

²Сфименко П. По поводу замѣтки г. Левченка „О Русинской терминологии” // *Основа*. – 1862. – Ч. 8. – С. 45–52.

³Малоруско-німецький словар : у 2 т. / [уклад. Є. Желеховський і С. Недільський]. – Львів : НТШ, 1886. – VIII + 1118 с.

⁴Словарь російсько-український: у 4 т. / [уклад. М. Уманець і А. Спілка]. – Львів : НТШ, 1893–1898. – Т. 1–4.

⁵Левицький В. Теорія перстень Сатурна // *Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ*. – Львів, 1901. – Т. 7. – Вип. 2. – С. 1–46.

⁶Рудницький С. Про плями сонічні (частина перша) // *Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ*. – Львів, 1900. – Т. 7. – Вип. 1. – С. 1–27.

⁷Рудницький С. Про плями сонічні (частина друга) // *Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ*. – Львів, 1901. – Т. 7. – Вип. 2. – С. 1–80.

⁸Левицький В. Матеріяли до фізичної термінології. Ч. 4. Акустика і оптика. Астрономія і космографія //

Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1902. – Т. 8. – Вип. 2. – С. 1–12.

⁹Процик І. Українська фізична термінологія на зламі ХІХ – ХХ століть. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 252 с.

¹⁰Дубняк К. Російсько-український словничок термінів природознавства і географії. – Вид. 3-тє, доповн. – Кобеляк, 1917. – 40 с.

¹¹Вікул М. Російсько-український словник термінів фізики і хімії. – Гадяч, 1918. – 41 с.

¹²Там само. – С. 2.

¹³Секунда Т. Німецько-російсько-український словник термінів з обсягу механіки з українським та російським показниками. – К. : Державне видавництво України, 1925. – IV+40 с.

¹⁴Дармороси М. і. Л. Словник технічної термінології з російським показником. – К. : Горно, 1926. – С. 3.

¹⁵Аленич О. Про місяць. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 41 с.

¹⁶Аленич О. Комети (Популярний огляд). – Кам'янець-Подільський, 1920. – 38 с.

¹⁷Аленич О. Комети (Популярний огляд). – Харків : Всеукраїнське держ. вид-во, 1922. – 40 с.

¹⁸Барабашов М. Комети та метеори. – Харків : Червоний шлях, 1925. – 35 с.

¹⁹Раковський І. Вселенна. Начерк астрономії. – Коломия : Загальна книгозбірня, 1922. – 248 с.

²⁰Раковський І. Наш Всесвіт і його будова. 3 11 образами. – Львів : Просвіта, 1927. – 28 с.

²¹Сѣрий Ю. Небо и земля: Бесѣды з природознавства з 29 малюнками. – Ужгород : Друкарня акц. тов. „Уніо”, 1925. – 48 с.

²²Калинович Ф., Холодний Г. Словник математичної термінології (Проект). Ч. III. Астрономічна термінологія й номенклатура. – Харків : Рад. школа, 1931. – XI + 117 с.

²³Там само. – С. 5–6.

²⁴Фізичний термінологічний бюлетень. – К. : Вид-во Укр. академії наук, 1935. – 82 с.